

*KOVÁCS Ábrahám*¹:

**A liberális teológia kritikája.
A *Debreceni Hitvallás* (1875) és az új ortodoxia
krisztológiája a *Heidelbergi Káté* és
a *II. Helvét Hitvallás* tükrében**

Abstract. A Critique of Liberal Theology.

*The Christology of the Confession of Debrecen (1875) in the Light of
Heidelberg Catechism and the II. Helvetic Confession.*

The study aims to compare some of the Christological statements of Hungarian liberal theology and the Confession of the New Orthodoxy of Debrecen (1875). First, it explores the context where the debate took place. At the same time, it is explained briefly how genuine Hungarian theology was being shaped and articulated. Then, some selected Christological texts of the Confession will be analysed in the light of Heidelberg Catechism and the II. Helvetic Confession so as to point out how far liberal, modern theology has gone with its earnest yet radically different interpretation of the basic tenets of the creed. As a conclusion, it will be underlined how close the confessions – regardless of space and time – stood to each other in their endeavour to combat ‘heresy’, non-orthodoxy emerging either in the early church or in modern times.

Keywords: Confession of Debrecen, Christology, Heidelberg Catechism and the II. Helvetic Confession, Hungarian liberal theology

¹ Egyetemi tanár – Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Komárom; e-mail: kovacsab@uj.sk.

„Mond meg, hogy kinek vallod Krisztust, és megmondom, ki vagy.” Bizonyára ismerősen cseng minden hitvalló keresztyén számára ez a kijelentés. A keresztyén egyház története során Krisztus sokszor botránykő volt a nem keresztyén világ számára. Azok számára, akik elutasították őt és a róla szóló egyházi tanítást, amely mint mérce, kánon és kalauz szerepelt a benne hívő emberek, az egyház számára, elkülönítve a helyes, igaz hitet, az ortodoxiát a tévtanításoktól. Krisztus követése mindig is nehéz volt. A hit megvallásának jelentősége különösen az üldöztetések, megpróbáltatások és nehézségek idején rendkívül fontossá vált az egyházban tértől (Magyarország, Dél-Korea, Dél-Afrika) és időtől (az ókor korai egyházvilága vagy épp a mai világ) függetlenül. Az igaz egyház, a tiszta egyház és a hitvalló egyház örök kérdés marad.²

Mind a *Heidelbergi Káté*, valamint a *II. Helvét Hitvallás*, mind pedig az 1875-ös *A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban*, népszerűbb nevén a *Debreceni Hitvallás*, a keresztyén egyház egyik krízispontján keletkezett.³ A hitvallások mindig akkor jönnek létre, olyan időben, amikor a Krisztusról szóló tanítás – az, amit az apostolok ránk hagyományoztak, a patrisztikus korban az egyházatyák az ökumenikus zsinatokon pontosan megfogalmaztak – kihívásokkal találja magát szemben.⁴ Ezek a tévtanítások a keresztyén egyházat alapjaiban támadták. Az első öt évszázad alatt formálódik meg az a hitvallás, amit mi *Apostoli Hitvallásként* nevezünk.⁵ Ez lett a gerince a *Heidelbergi Káté*nek is és majd a *II. Helvét Hitvallás*nak is, amikor a római katolikusokkal és lutheránusokkal való vitában III. Frigyes fontosnak ítélte meg a pontos hitvalló álláspont megfogalmazását.⁶

² FÜSTI-MOLNÁR Szilveszter, (2008): *Ecclesia sine Macula et Ruga: Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary Especially after 1989/90* Sárospatak; SANGDO, Choi (2019): Love Your Enemies. Universal Christian Virtues versus Korean Christians' Participation in National Independent Movement under Japanese Colonial Regime, In: Kovács Ábrahám – Jaeshik, Shin (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen. 65–66.

³ TÓTH Sámuel – MENYHÁRT János – TÓTH Mihály – BALOGH Ferenc (1875a): A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., In: *Evangéliumi Protestáns Lap* [továbbiakban EPL]. 1. 1, 3–5.

⁴ PÁSZTORI-KUPÁN István (2019): *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Kolozsvár. 13–24.

⁵ VANYÓ László (1998): *Bevezetés az ókeresztyén dogmatörténetbe*. Budapest.

⁶ VICTOR János (2004): A *Heidelbergi Káté* története, In: *A Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás*. Budapest. 9–10.

A Heidelbergi Káté hitvallási irat, amely tartalmát tekintve kiállítás, bizonyágtétel Isten Jézus Krisztusban nekünk adott kijelentése mellett. A Káté megfogalmazása olyan korszakban történt, amikor az egyház kebelén belül az egyik jelentős kérdéssé vált Krisztus istenségének és egyedülállóságának a megtartása a szentekkel, a téves bálványimádással szemben. Hangsúlyoznunk kell, hogy a tévtanítás magában az egyházban alakult ki. Ahogy a középkorban is, a reformációban, a kora újkorban megjelent az összes ismert korai egyházi életben felbukkanó eretnecség is, mint például az adopcianizmus, monarchianizmus, szabellianizmus és más hasonló nem ortodox tanítások.⁷

A *Debreceni Hitvallás* időszakában, a 19. században a modern teológia, azaz a teológiai liberalizmus is kikezdi az összes, a *Credoban* megfogalmazott hitbéli bizonyágtételt, például Krisztus istenségét úgy, mint a reformáció korszakában is történt.⁸ A liberális teológia tanításai a legitimitás, a helyes keresztyén tanítás igényével és érvényre juttatásával jelentek meg, csakúgy, mint a patrisztikus és reformáció korabeli kori eretnecségek. Számos kortárs teológus, mint például Alaister McGrath, valamint Karl Barth is rámutat arra, hogy a tévtanítások mint bűvópatakok újra és újra előbukkannak a keresztyén egyház teológiájában, és kikezdték az igaz hitet.⁹ A legtöbb vehemens támadás az *Apostoli Hitvallás* 2. cikkelyét, a krisztológiát érte mind a reformáció korában, mind pedig a tizenkilencedik századi liberalizmus korában. Mivel mindkét hitvallás válságos időben jött létre, érdemes egy kicsit közelebbről is megvizsgálnunk a két hitvallás krisztológiai állításait. Mielőtt azonban összehasonlítanánk a két hitvallási iratot, röviden ismertetem a kevésbé ismert hazai, tizenkilencedik századi kontextust. Azt a szellemi miliőt vázolom fel, amelyben az új ortodoxia megjelent Debrecenben mintegy válaszként a radikális teológiai liberalizmusra. Ezután pedig bemutatom a *Debreceni Hitvallás* néhány kiválasztott, krisztológiai részét, amelyet a debreceni teológia tanári kara jelentetett meg *A debreceni teológiai tanárok hitvalló nyilatkozata* címmel 1875-ben. Ez, a Balogh Ferenc teológiatanár által szerkesztett *Evangeliumi Protestáns Lapban* megjelent dokumentum a magyar református új ortodoxia programja. Végül a hitvallások krisztológiai állításai között levő rokonságokra és a tőle merőben különböző liberális teológia állításaira mutatok rá.

⁷ Lásd *II. Helvét Hitvallás* egyes fejezetekhez írt magyarázó jegyzeteit a könyv végén.

⁸ LUKÁCS Olga (2012): A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi XIX. századi református gondolkodásra, In: *Partiumi Egyetemi Szemle*. 5–36.

⁹ BARTH, Karl (1972): *Protestant Theology in the Nineteenth Century. Its Background and History*. London. Továbbá: BARTH, Karl (2014): *A keresztyén tanítás a Heidelbergi Káté alapján*. Budapest.

Az új ortodoxia megszilárdulása Debrecenben 1875-től

Az *Evangyéliomi Protestáns Lap*ban megjelent *Debreceni Hitvallás*, azaz a debreceni hitvalló nyilatkozat szerepe, kevésbé ismert a hazai egyház- és teológiatörténetben.¹⁰

A hazai ébredéstörténet inkább Budapest-központú egyháztörténeti képet fest.¹¹ Valóban a Skót Misszió hatása rendkívüli volt a magyar református kegyesség- és teológiatörténetre Szabó Aladárral kezdve, Kenessey Bélán, Kecskeméthy Istvánon,¹² Csiky Lajoson, Forgács Gyulán, Ravasz Lászlón és Révész Imrén keresztül el egészen a mai befolyásos püspöki, esperesi és egyetemi tanári családokig.¹³ Maga az *Evangyéliomi Protestáns Lap* és a benne *Debreceni Hitvallás*ként közölt krisztológiai bizonyoságtétel mérföldkövé vált a liberálisok elleni harcban. A liberálisok egyik fő szellemi eszköze a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, a másik pedig a Ballagi Mór, Kovács Albert és Kovács Ödön¹⁴ által szorgalmazott és létrehozott Protestáns Egylet.¹⁵ Az új ortodoxia második, hídfőállása, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* mellett id. Révész Imre debreceni lelkész biztatására jött létre, amikor már az idős Révész kezdett elfáradni a folytonos küzdelemben. Az új lap szerkesztője Balogh Ferenc lett, amely megújult lendülettel bírálta

¹⁰ BUCSAY Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon*. Budapest. 219–221. Bár az egyháztörténeti oktatásban alaptankönyvként használt írás valószínűleg összefoglalja a két irányzat vitáját, magát az hitvallást, nagyon meglepő módon, nem említi.

¹¹ Kovács Ábrahám (2021): A brit evangelikalizmus hatása a mai magyar protestantizmus hitvallására és kegyességére, In: *Lelkipásztor*. 96, 8–9. 286 kk. Bucsay és Zsilinkszky munkáit kezdik átírni, finomítani Csohány János, Anne-Marie Kool és Hörcsik Richárd, akik e budapesti lelki megújulást időben megelőző debreceni ébredésről írnak. Különösen Csohány és Hörcsik.

¹² HORVÁTH Levente (2021): The Ambiguous Beginnings of the Modern Mission Movements in the Reformed Church of Transylvania between 1895 and 1918, In: *Perichoresis*. 19, 1. 3–16. Lásd még: TUNYOGI Lehel (2016): A besorolhatatlan Kecskeméthy „sor alá hívása”, In: Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia. MPTK tanulmányok*, vol. 1. Budapest. 51–65.

¹³ KOVÁCS (2021), 286 kk. Fekete, Szabó, Balog, Pásztor, Sípos, Vad, Gaál és más családok.

¹⁴ Kovács Ábrahám (2018): The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pfleiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács, In: *Numen – International Review for the History of Religions*. 65, 2–3. 232–255.

¹⁵ BODNÁR Lajos (2021): Kovács Albert szabadelvűségének forrásai, In: *Református Szemle*. 114, 1. 89–107.

a Ballagi Mór által vezetett liberális teológia vallástudományi állásfoglalását. A fiatal professzor élvezte a skótok erkölcsi és anyagi támogatását is, és nagyon komoly hitvalló püspököket, teológiai tanárokat, lelkészeket és tanítókat nevelt.¹⁶ A tévántításokkal szembeni küzdelmet Révész Imre és Filó Lajos kezdte meg, de a kialakuló új teológiai irányzat tételeit összefoglalóan nem ők fogalmazták meg. A debreceni teológiai tanárok által aláírt *Debreceni Hitvallás* markánsan és összeszedetten fejezi ki a kortárs új ortodoxia tételeit. Ennek megfogalmazója Menyhárt János, debreceni újszövetségi teológiai tanár volt.¹⁷ Mellette jelentős szerepet játszott Balogh Ferenc a szöveg megírásának szorgalmazásával. Ez a páros bizonyos mértékben hasonlítható Ursinus Zakariás és Oleviánus Gáspár kapcsolatához. A szövegezés igazán az egyikőjükön múlt, de a másik szerepe is jelentős a hitvallás létrejöttében és megfogalmazásában.

A *Debreceni Hitvallás* (1875) komoly jelentőségűvé vált a magyar református egyház életében, mert azt – a teológiai tanárokon kívül – rövidesen nagyon sokan a Tiszántúli Református Egyházkerületen belül, esperesek, főgondnokok és gondnokok aláírták, mintegy határt szabva a liberális teológia terjedésének.¹⁸ A teológiai liberalizmus 1871-től kezdődően, több mint három éve tevékenykedett a Protestáns Egyleten keresztül komoly programmal a református egyházkerületekben. Emiatt id. Révész Imre 1874 szeptemberében egyre fontosabbnak érezte, hogy a Ballagi Mór működése során nagy teret nyert irányzattal szemben határozott állásfoglalást kell megfogalmazni.¹⁹ E törekvés része volt az említett két tényező. Az *Evangeliumi Protestáns Lap* elindítását sokan nagyon fontosnak tartották a hatalmas gépezettel működő liberális propaganda ellenében. Hajnal Ábel, a békés-bánáti esperes „örvendetes és szívet és lelket biztató jelenségnek” tartja a lap megjelenését.²⁰ 1875-ben írt alapos tanulmányában a szabadelvű teológia képviselőit vonja kérdőre: „vannak protestáns magyar tudósaink, inkább vallási rajongók, vagy a csapongani

¹⁶ PETRÓCZINÉ PETROV Anita (2016): A hitvallások szerepe Eröss Lajos dogmatikájában, In: Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia. MPTK tanulmányok*, vol. 1. Budapest. 213–228.

¹⁷ BALOGH Ferenc (1872b): *Debreceni Napló* IV. fols. 336–337 (1872. március 7, csütörtök), DE kéziratár, Ms.28/4. Debreceni napló; lásd még: KOVÁCS Ábrahám (2010): *Hitvédelem és Egyháziasság*. Budapest. 1.

¹⁸ KOVÁCS (2010), 201kk.

¹⁹ RÉVÉSZ Imre, ifj. (1926): *Révész Imre élete*. Debrecen. 165.

²⁰ HAJNAL Ábel (1875): Absque ira et odia, In: *EPL*. 1, 23(június 4.). 200–204.

szerető tiszta észvallás [kiemelés Hajnal] követői – de éppen nem *Krisztus teljes evangélioma* hívei, mert ennek sarkalatos hitigazságait megerősítik, még kevésbé *evangéliomi protestánsok*, mert e történelmi jelentőségű magasztos nevezetnek oly tág magyarázatot adnak, hogy annak keretében minden vallás felekezeti halandó magát beillesztheti”.²¹ Hajnal egész programot fogalmazott meg. A családokban olvassák a Bibliát úgy, ahogy azt régen tették, alakuljanak kis társulatok, járassák a protestáns folyóiratokat, melyekből lelki erősítést és táplálékot nyernek. Az olvasókat bátorítja, hogy a létező összes protestáns folyóiratot járassák, hasonlítsák össze azokat a hármasszon érdekében: egyházas élet felélesztése, a hitigazságok megőrzése és az „evangéliomi erkölcsi parancsok átértékelése s követésére”.²²

Ebben a miliőben, részint skót református támogatással, jelent meg az ortodoxia új lapja, az *Evangéliomi Protestáns Lap* két célkitűzéssel 1875 januárjában. Balogh, a lap főszerkesztője, egyrészt rávilágított, hogy a műveltség és az evangéliumi vallásosság nincsenek egymással ellentétben. Sőt, a társadalom és a jólét a „maga tartósságát” éppen az evangéliumnak köszönheti. Másik célja volt feléleszteni a Jézus Krisztusba mint megváltóba vetett hitet. Ez a hit – mint írja – élő hit kell legyen, amelynek „cselekedetekben, erkölcsileg nemes jellemekben, emberszereteti művekben kell magát kimutatni”.²³

Látszólag nagyon hasonlóak a modern teológia és az új ortodoxia irányvonalai, azonban a szavak mögött teljesen eltérő világnézet áll, amely mindkét csoport missziói és egyháztársadalmi feladatvállalását meghatározta. A liberálisok „tudományról” beszélnek, míg Balogh éppen ezért még a *Debreceni Hitvallás* szövegében is, ahol lehetett, a „műveltség” szót részesítette előnyben a tudománnyal szemben. A liberálisok „vallás-erkölcsiségről” beszélnek, az ortodoxok pedig „evangéliumi vallásosságról”. A liberális teológia Jézusról mint erkölcsi tanítóról, az új ortodox teológia pedig mint Megváltóról beszél. Az élő hit fogalma is más a liberálisoknál és más az evangéliumi ortodoxoknál: más a hit tárgya és a hit tartalma, ahogy ezt az ortodox–liberális vitában látni fogjuk.

Balogh Ferenc teológiai irányelveit a folyóirat bevezető oldalain fogalmazta meg először. Majd később ismét kinyilvánította azokat György Aladár a *Hon* című újságjára reagálva.²⁴ Mint írja: a „védve haladó irányt” kívánja felmutatni, „azaz milyen irányt és

²¹ I. m. 202–203.

²² I. m. 204.

²³ BALOGH Ferenc (1875a): Az olvasóhoz, In: *EPL*. 1, 1. 1–2.

²⁴ BALOGH Ferenc (1875b): Irányelveink I., In: *EPL*. 1, 3. 23–24.

elvet látok én czélszerűnek követni mostani zilált körülmények közepett, midőn a keresztény vallás és az emberi művelődés ellentétbe szembesítettnek sokak által”.²⁵ A havilap teológiai látásából kiderül, hogy melyek azok a tanok, amelyeket a liberális teológia elvet, de a hitvallásos tradicionális teológia fontosnak tart. Balogh a debreceni ortodoxia feladatát Nehémiás szerepéhez hasonlítja, melynek feladata a Szentháromság Istenbe vetett hit és az egyház oltalmazása, melynek „jellemző és lényeges föltételeit főleg tan-, szertartás- és szervezet terén véd mindaddig míg Istennek gyülekezete a fejűl a Megváltót ismeri el”.²⁶

Nem véletlen, hogy Balogh Ferenc munkásságában jelentős szerepet játszik a hitvallások tanulmányozása. 1866 novemberében megtartott székfoglaló beszédében Méliusz Juhász Péterről, a debreceni 1567-es zsinat atyjáról értekezett.²⁷ Hogy azért Debrecen se lett egyből hitvalló, azt jól mutatja Balogh Ferenc lamentálása, amikor naplójában Balogh Péter püspök a *II. Helvét Hitvallás* 300 éves jubileumi megemlékezéséről szóló kezdeményezését leszavazták. Erről így ír: „Nagy lelketlenség, sok vita után a debreczeni egyház megtagadta a helvét hitvallás Debreczenben lett bevételének 300 évi fordulatára emlék ünnepet ülni. A püspök mindenütt leszavaztatott. A tanárkar is hideg... Imre Sándor és én ketten volnánk csak mellette.”²⁸ Debreczenben csak szépen lassan, Balogh és Révész kitarító munkájának és hitének következményeként erősödött meg a hitvalló irányzat. A hittan, a dogmatika iránti töretlen érdeklődését mutatja, hogy már tanári pályáján elkezdte tanítani a dogmatörténetet, *Hitnézetek* címmel.²⁹ Ennek jelentősége abban áll, hogy az egyházi főjegyzővé igen fiatalon előlépett Tóth Sámuel kortársa inkább egyházpolitikai karrierjét tartotta szem előtt, s igazán semmi komoly munkát nem tett le az asztalra.³⁰

²⁵ BALOGH Ferenc (1872a): Beszéd, melylyel a Hittanszaki Önképző Társulat negyedik évfolyama a debreceni ref. kollégiumban megnyitott, In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* [továbbiakban: *MPEIFő*]. 3. 490–502.

²⁶ Uo.

²⁷ BALOGH Ferenc (1866a): *Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferenc tanároknak az 1866 évi november 6. a főtanoda imatermében történt ünnepélyes beigtatásuk alkalmával tartattak*. Debrecen.

²⁸ BALOGH Ferenc (1867): *Debreceni napló*. Kézirat, 51. 1867 télutó, 2. szombat.

²⁹ BALOGH Ferenc (1866b): *Debreceni napló*. Kézirat, 40. 1866 őszutó, 11. vasárnap.

³⁰ Ez a jelenség ma is igaz, s ennek az elmúlt évtizedek során éppen az egyik legfontosabb tantárgy, a dogmatika látta hátrányát, amely pedig nélkülözhetetlen a gyakorló lelkészi, hitvalló szolgálathoz.

Balogh nemcsak történész, hanem dogmatikus is volt. A Tóth Sámuel által be nem töltött szerepet kénytelen volt ő átvenni.³¹

1877-re megjelentetett egy dogmatikai értekezést *Tájékoztató pontok a theologia terén. A magyar protestáns modernizmus és haladó orthodoxia szembeállításával* címmel, vitatkozva a liberálisokkal.³² A bázeli közvetítő teológia nagy teológusának munkája alapját használva jegyzetet írt *Hitnézetek története az apostoli kortól Lutherig, főleg Hagenbach nyomán* címmel.³³ 1894-ben újabb könyvet publikál: *Dogmatörténelmi mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században*.³⁴ Még Mária mennybemeneteléről is ír egy dogmatörténelmi tanulmányt.³⁵ Balogh és kollégái számára a hitvallások tanulmányozása egzisztenciális-hitvalló nézetükből fakadt, amelyet a liberalizmussal való éles vita tovább erősített. Ennek eredménye lett a református egyház történetében mindmáig szinte egyáltalán nem, vagy csak alig ismert *Debreceni Hitvallás*.

A Debreceni Hitvallás központi hittételei; a dogma és a hitvallás a két irányzatban

Mielőtt a *Debreceni Hitvallásnak az Evangéliomi Protestáns Lapban* közölt szövege elkezdte volna kifejteni a tételes vallást, egy pár alapvető teológiai álláspontot igyekezett leszögezni. Legelőször a hitkötelezettség tényét tárgyalta. A *Debreceni Hitvallás* a Tim 6,20 alapján hangsúlyozta egyrészt az egyházi tanítók őrvigyázó szerepét, másrészt az ehhez kapcsolódó felelősséget. A teológiai tanároknak felelősen kellett ellátni a szerepüket a megbízó felé: az egyházkerületi előljáróság és a rájuk bízott diákok irányában is. A hitvallás kimondja, hogy bár elismerik és ismerik az emberi ész kitűnő képességeit,

³¹ ZOVÁNYI Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen. 138.

³² BALOGH Ferenc (1877): *Tájékoztató pontok a theologia terén. A magyar protestáns modernizmus és haladó orthodoxia szembeállításával*. Debrecen. Különlenyomat az *Evangéliomi Protestáns Lapból*.

³³ BALOGH Ferenc (é. n./a) *Hitnézetek történelme kézirat gyanánt főleg Hagenbach nyomán*. Debrecen. Kézirat. TREK. Kézirattár. 2–7872.

³⁴ BALOGH Ferenc (1894): *Dogmatörténelmi mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században*. Debrecen. Ennek a könyvnek újabb kiadására 1906-ban került sor.

³⁵ BALOGH Ferenc (é. n./b): *Mária mennybemenetele*. Dogmatörténelmi tanulmány, kézirat. TREK. Kézirattár. R2461.

roppant vívmányait, ugyanakkor nem szabad megfelelni annak „korlátolt és tökéletlen volta” felől sem. Ebből arra a következtetésre jut, hogy: „Ezért azt igaz volta miatt nem bálványozhatjuk annyira, hogy az általunk isteninek tartott hit fölé kerül.”³⁶ Ezzel az új ortodoxia leszögezte első axiómáját. A keresztyén teológiai vizsgálódásban az elsődleges a hit, és annak van alárendelve az emberi ész. Nem pedig fordítva. Amint láttuk a debreceni új ortodoxia célja: a tudományos műveltség előmozdítása, a bibliai hit és az ésszerű műveltség összehangolása volt. A *Debreceni Hitvallás* bevezető szövegében a teológiai tanárok három fő tézist fogalmaztak meg mielőtt a hitvallást részletesebben kifejtették volna: „1. beismerjük és valljuk: *valódi erkölcsi életfolytatás*, 2. beismerjük és valljuk: *lelkiismereti szabadság*, 3. beismerjük és valljuk: *a keresztyénség a szeretet vallása, türelem és szeretet*”.³⁷

A debreceni új ortodoxia képviselői szerint az őskeresztyének tanításának „sajátos jellemző” vonásai a következők voltak: Krisztus kereszthalála, feltámadása és istenfiúsága.³⁸ Már itt meg lehet találni a 19. századi magyar református pietizmusnak és evangélikalizmusnak azt a felfogását, hogy a fő jellemvonások között a „megtérés, a szeretet gyakorlása s általában a feddhetetlen erkölcsi élet sürgetése áll”.³⁹ A Hitvallás egyértelműen leszögezi, hogy éppen a Krisztusról vallott nézetek, vagyis a kialakuló krisztológia miatt üldözték az első keresztyéneket. Megbotránkoztatást nem az keltett, és nem azért üldözték őket, „mert 1. hirdették a megtérést, 2. gyakorolták a szeretetet, 3. ösztönözték a híveket a feddhetetlen vallási erkölcsi életre, hanem, hogy hittal hirdették, hogy Jézus Krisztus megfeszítettett, meghalt, és feltámadt és az élő Istennek a fia.” Ezek a krisztológiai hittételek teremtették meg az őskeresztyén közösség alapjait. A keresztyén egyház kialakulásakor, „amikor a hívők a zsidóktól és a pogányoktól külön válván, külön ker. egyházat alkottak: ezen egyház tagjaivá csak azok vettek fel, kik amaz

³⁶ HEISZLER József (1875a): Az önmegigazítás modern pelagianismusa és az alaptalanok I., In: *EPL*. 1, 27. 241–243.

³⁷ TÓTH – MENYHÁRT – TÓTH – BALOGH (1875): A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., II., III., IV, In: *Evangeliumi Protestáns Lap*. 1, 1 (január 1.). 3–5; *EPL*. 1, 2 (január 8.). 13–15; 1, 3 (január 15.). 21–23; 1, 5 (január 29.). 37–39.

³⁸ TÓTH – MENYHÁRT – TÓTH – BALOGH (1875), I., In: *EPL* 1. 1, 3–5.

³⁹ Itt egyértelműen tetten érhető a sajátos magyar debreceni hitvalló jelleg, amely elkülönül a később skót és német hatásra kialakuló belmissziói teológiában, ahol a megtérés az egyes gyülekezeti tagok életében szervesen hozzákapszódik a Krisztusról szóló hitvalláshoz.

apostolok által hirdetett hittétel szellemében hittek és tettek hitökről vallást”.⁴⁰ Az önkéntes Krisztus-követés pedig *hitkötelezettséggel járt*.

A *Debreceni Hitvallás* négy tézist emel ki hangsúlyosan. Először, hogy „a keresztyén ember Krisztus követője tartozik lenni...”⁴¹ Ezt a *Heidelbergi Káté* is világosan és egyértelműen megfogalmazza. Arra a kérdésre: „miért hívnak Téged [Krisztusról] keresztyénnek?” ezt válaszolja: „Azért, mert hit által Krisztusnak tagja, és így az ő felkenetésében is részes vagyok, azért, hogy nevééről vallást tegyek, magamat élő hálaáldozatul neki átadjam, és hogy ebben az életben a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel harcoljak, ez élet után pedig veled együtt minden teremtmény fölött örökké uralkodjam.”⁴² Másodszor, „a vallásos meggyőződés irányadója a *vallásos cselekedetnek*, kinek minő ismerete van Istenről, az ő akarataról, ahhoz képest fogja intézni isten iránt tartozottnak vélt kötelemeinek teljesítését”.⁴³ Harmadszor, a Hitvallás kiállt a dogmák szükséges volta mellett ekképpen: „aki a tételes vallástól elszakad, az a pusztá emberi észre fogja vallásos meggyőződéseit alkotásában bízni magát”.⁴⁴ Végül pedig sajátosan amellet érvel, hogy „a szív nyugalmára való tekintetből is szükség a tételes keresztyén vallás-dogmáihoz ragaszkodnunk”.⁴⁵

A debreceni új ortodoxia követői kiemelik, hogy a hittételek és dogmák „nemcsak hogy szibbasztólag nem hatnak a lelkekre, [...] inkább jótékony melegséget árasztva, elevenítőleg hat[nak] a szívekre”.⁴⁶ Szerintük a dogmák a szív hitének igazságai. Ezzel szemben állt a liberálisok, mint például Ballagi, P. Nagy Gusztáv, Kovács Albert, Simén Domonkos és mások vallásos eszméről alkotott elképzelése, miszerint Jézus nem tanított dogmákat. A vallásos eszme örök, a lényege mindig ugyanaz, de az eszme kifejezései koronként átalakulnak.⁴⁷ A liberális teológia felfogása szerint a dogmatikák csak a tartalom formáit jelentik; olyanok, mint a ruha, az öltözet, amely egy idő múlva elavul, vagy

⁴⁰ *Debreceni Hitvallás* (1875. január 14.), 3–4.

⁴¹ *Debreceni Hitvallás* (1875. január 15.), 13–14.

⁴² HK – 32 Kérdés és felelet.

⁴³ *Debreceni Hitvallás* (1875. január 1.), 5.

⁴⁴ *Debreceni Hitvallás* (1875. január 8.), 13.

⁴⁵ I. m. 15.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ BALLAGI Mór (1871b): Védekezésül, In: *PEIL*. 14, 3. 65–73. Vö. (1876): Védekezésül, de nem alkudozásul, In: *PEIL*. 18, 25. 785–792.

éppen használhatatlanná válik.⁴⁸ Világos, hogy amit a hazai liberálisok művelnek, nem más, mint a forma és a tartalom megkülönböztetése a fejlődési eszme fényében. A dogma és a hitvallások alkotását határozottan elkerülendőnek tartja a liberális teológia.

Hogy mennyire nem tudtak mit kezdeni a hitvallásokkal, az egyház szimbolikus irataival, jól mutatja a Protestáns Egylet alapszabályának 2. paragrafus, mely a „hitczikkek” elvetése mellett úgy rendelkezik, hogy a „keresztyénség súlypontját a vallási-erkölcsi élet-közösségre kell visszahelyezni”.⁴⁹ Ezt a vallási erkölcsi ideált látja a történeti Jézus hegyi beszédében mint leszűkített evangéliumban. Eszerint Jézus meg is valósította a legmagasabb emberi szellemi létben azt, amit a Szellemből az ember megismerhet. Az antropocentrikus liberális gondolkodás számára Isten, az ő testté léte, személyessége és megváltó cselekedetei egyszerűen értelmezhetetlenek. A dogma kérdésénél szintén visszacseng azon alapállás, miszerint az alany és a tárgy, a transzcendens és az immanens egybefolyik. Az azonossági filozófiának teológiai alkalmazásából e téren az következik, hogy egyedül az egyén, az ember korlátok nélküli hite bír abszolút érvényű igazsággal. A hit tárgya is áttevődik az emberbe „az Isten szellemi önközlő munkásságának a hite helyett”.⁵⁰

Az liberális keresztyén ember szerint a reformáció nagy vívmánya, hogy az embert bíróvá tette a vallásos igazságok felett, sőt akár azok ellenében is.⁵¹ Ballagi Mór felfogásában az egyén, pontosabban annak véleménye, piedesztálra kerül, méghozzá szinte kötelező és feltétel nélküli érvénnyel. A protestáns ember hite és lelkiismerete felett semmilyen emberi hatalom és tekintély sem uralkodhat.⁵² A gonosztól ihletettnek tartja mindazt, „ami az egyéni meggyőződések nivellirozását célozza”.⁵³ Simén Domokos a Protestáns Egylet második évi közgyűlésén hasonló gondolatot fogalmazott meg: a dogma alkotása

⁴⁸ PETI József (1859): A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban, In: *Kecskeméti Protestáns Közlöny*. III. 1–33.

⁴⁹ KOCSI Sándor (1871): Alapszabályjavaslat, In: *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve*. Budapest. 25. Erre hivatkozik FRECSKA Lajos (1872): A magyarországi protestáns egylet, In: *MPEIFő*. 3, 5–6. 229.

⁵⁰ TÓFALVI Jónás (1871): Az egyházi reform embereihez, In: *MPEIFő*. 2, 7–8. 377–381.

⁵¹ BALLAGI Mór (1871a): Az egyházi reform alapeszméje, In: *PEIL*. 14, 10. 289–297.

⁵² MÁRKUS Jenő (2005): *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*, Budapest. 101.

⁵³ BALLAGI Mór (1863): *Tájékoztás a theológia mezején. A protestantismus harca az ultramontanismus ellen*. Pest. 18.

„ellenkezik a lelkiismereti szabadsággal”,⁵⁴ amely „az emberi jogok legszentebbje”.⁵⁵ A liberális Szilágyi Ferenc rendkívül emberközpontú teológiai-vallási felfogását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a liberális teológia hangsúlyozza az ember azon jogát, miszerint önmagát a vallás egész terén kiélheti, abból fakadóan, hogy maga az ember a kijelentés hordozója.⁵⁶ Nem csoda, hogy ennek a radikálisan emberközpontú, látszólag keresztyén vallási felfogásnak egyértelműen útjában álltak a hitvallási tételek, a dogmák. A rögzített hittételek – a liberálisok szerint – megkötik az embert és a benne nyilatkozó isteni szellemet.⁵⁷ A hitvallási iratok gátat jelentenek az emberben nyugvó isteni szellem előtt, és emiatt károsak, kárhozatosak. A modern tudomány rávilágított arra, hogy a hit tételei nincsenek összhangban a természettudománnyal. A konfessziókba nem lehet be-leerőszakolni az emberi természetet, mert ha ez megtörténik, akkor a hitvallások önmagukkal szemben gyűlöletet, a vallással szemben pedig ellenszenvet ébresztenek.⁵⁸

A szellem legmagasabb megnyilatkozásait a liberális teológia az *ember által* létrehozott új tudományban látja, így öntudatlanul is magát az *embert* teszi meg mércének. Simén Domokos szemlélete szerint a hitvallásokból csak azokat lehet megtartani, amelyek a tudomány mérlegén, az (emberi) ész mércéjén megállnak. Ha olyan hittételekkel találkozunk, amelyek a modern tudományos eredményekkel szemben állnak, azokat, mint antik tárgyakat, múzeumokba kell tennünk.⁵⁹

Ezek után nézzük meg – a teljesség igénye nélkül –, milyen krisztológiai tantételeket tartottak fontosnak a debreceni teológusok. Elsőként a liberális teológia „újnak” nevezett modern teológiai állításait vizsgáljuk meg, amelyek meglepő hasonlóságokat

⁵⁴ SIMÉN Domonkos (1872): A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben, In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestáns Egyház Évkönyve*. Budapest, Franklin Nyomda. 96.

⁵⁵ BALLAGI Mór (1875): Nyílt levél az „Evang. prot. Lap” szerkesztőjéhez I., In: *PEIL*. 18, 5. 129–138.

⁵⁶ SZILÁGYI Ferenc (1864b): A bibliának egyházbani használata és magyarázata, In: *PEIL*. 7, 6. 161–177.

⁵⁷ SZILÁGYI Ferenc (1864a): Tudományos kutatás a vallásban III., In: *PEIL*. 7, 10. 299–311.

⁵⁸ SZEREMLEY Sámuel (1870): A vallás lényege és az egyházi háromság-dogma, In: *Protestáns Tudományos Szemle* [Továbbiakban *PTSZ*]. 2, 1. 9.

⁵⁹ SIMÉN Domonkos (1871b): A szent háromság és annak története I., In: *PTSZ*. 3, 9. 129–138; HETESSY Viktor (1885): Vallástalan-e a mai kor, In: *PEIL*. 28, 1. 11 kk.

mutatnak az ókeresztyén korban levő tévtanításokkal; utána a *Debreceni Hitvallás* valamint az új ortodoxia válaszait mutatjuk be, és egyúttal kitekintünk a *Heidelbergi Káté* mint szimbolikus irat és közösségformáló hitvallás krisztológiai állításaira.

A *Heidelbergi Káté* egy része és még sok más kora reformációkori katekizmus, mint például Oleviánus Gáspár *Vester Grund* (Firm Foundation) című műve, az *Apostoli Hitvallás* felépítését követi, és ahhoz fűz gondolatokat. A *Heidelbergi Káté* hitvallása védelmezi Krisztus istenségét, és ezért fejt ki a fenséges isteni mivoltára vonatkozó fenségjelzőket, majd pedig a Fiú inkarnációját, megváltómunkáját (kereszthalálát, szenvedését, pokolra való alászállását), a feltámadást, a mennybemenetelt, istenségét (kettős természetét) és Isten igazságát (ítélő bíró) magyarázza el az egyház tagjai számára, és ami a legfontosabb, hogy az ember bűnösségét figyelembe véve „szótériológiai irányultságú”.⁶⁰

A *Heidelbergi Káté* (ezen túl HK) meleg, szeretetteljes és vigasztaló hangvétele a Krisztusról szóló bizonyágtételt kevésbé polemikus élel fogalmazza meg, mint a *Debreceni Hitvallás*. A HK szerzője fontosnak tartja a bibliai helyek citálását, igazolva a hitvallás bibliai alapján. Ehhez képest a *Debreceni Hitvallás*ban kevesebb bibliai igét találunk, bár a *II. Helvét Hitvallás*hoz hasonlóan itt is van bőven bibliai ige. A két hitvallás formája eltérő. A Kátét a hívek számára fogalmazták meg oktatás céljából, a Debreceni Nyilatkozatot pedig hitvalló iratnak szánták, amelynek a hangvétele is polemikus. Felmerül bennünk az a kérdés, hogy miért is érdemes összevetni a két hitvalló iratot. Elsőként mind a kettő krisztológiája az igaz keresztyén hit melletti bátor kiállás. Másodsorban mindkét irat krízisidőszakban jött létre tanúságtételként. Harmadszor, a Magyarországi Református Egyházban mind a két hitvalló iratnak rendkívül fontos szerepe van.

A HK az MRE egyik hivatalos szimbolikus irata, amely a *regula fidei* érvényével jelenik meg egyházunk életében, a *Debreceni Hitvallás* pedig a 24. órában elhangzott olyan bátor bizonyágtétel volt, amikor a református egyház, illetve annak vezető rétegének egy igen jelentős része közel állt ahhoz, hogy szentháromságtagadó vagy éppen univerzalista humanista legyen. Végül az *Apostoli Hitvallás*hoz ragaszkodó debreceni új ortodoxia fedezi fel ismét, hosszú évtizedek után az egyház majdnem elfelejtett hitvallási iratát. A *Heidelbergi Kátét* az új nemzedék egyik meghatározó alakja, a Balogh tanítvány, Erdős József majdani teológiai tanár fordítja le latinból újra.⁶¹ Az előző mondatot is

⁶⁰ FEKETE Károly (2013): A *Heidelbergi Káté* magyarázata. Budapest. 25–26.

⁶¹ TÓTH Endre (1965): A *Heidelbergi Káté* a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: *Studia et Acta Ecclesiastica*, vol. 1. Budapest. 261–300.

pontosítottam. A külföldi, elsősorban skót református evangélikál és német református pietista befolyásnak köszönhetően megerősödik a hitvallásosság Magyarországon. Ennek közvetlen hatása a debreceni ébredés kibontakozása is 1866-tól. Ott a belmissziós hatás jól tükrözi, hogy az 1870-es és 1880-as évektől kezdődően az újortodoxia megerősödik, és az annak második generációjához tartozó Erdős József, aki Balogh Ferenc tanítványa, lefordítja a Heidelbergi Kátét magyarra⁶²

A hitvallás krisztológiai magva *a következőképpen foglalható össze, amit alább közlünk* is. Ahogy említettük, minden hitvallási irat krízishelyzetben jön létre. A magyar liberális, „modern” teológia rendkívüli módon támadta az egyház hitét. Belülről rombolt. Az addig igaznak tartott hitvallásokat, tanításokat és a *Credot* vetette el. Először lássuk egyben a *Debreceni Hitvallás* központi szövegén belül található *credot*.

A debreceni új ortodoxia tömör hitvallása ez volt, amelyet a szimbolikus iratokat és a „kánont követve” fogalmaztak meg:

„hiszünk *Istenbe* (sic!) a világ okába.

Hiszünk a *Szentháromságba* (sic!), az erkölcsi világ és emberek váltsága principiumába, úgy mint,

hiszünk az *Atyába*, mint nemcsak teremtő és gondviselő Istenbe, de egyszersmind az emberek erkölcsi törvényadójába, megítélő bírójába, mindenkinek cselekedeti szerint megfizetőjébe,

hiszünk a *Fiúba*, az élet és világosság fejedelmébe, ki a bűneik által magukat istentől elszakasztott, isteni büntetés alá esett embereket megváltván, az Istenhez visszavezette, azoknak Isten atyai szeretetét, bűnbocsánattal és örök boldog étellel megajándékozó kegyelmét megszerezve, biztosította mindazoknak, kik ő hozzá élő hittal ragaszkodnak, vele szellemi közösségbe élni törekszenek,

hiszünk a *Szentlélekbe*, a Jézus Krisztusban váltságot és kegyelmet nyert szentek egyesülésének létrehozójába, folyvást elősegelőjébe, erősítőjébe,

hisszük, hogy e három, az Atya, Fiú és Szentlélek, személyesen létező erő és hatalom, egy élő örök Isten.

Hisszük a *halottak feltámadását*, a hallhatatlanságot és örök boldog életet a halál után.

⁶² KOVÁCS Ábrahám (2019): Dogma and Creed: ecclesia semper reformari or transformari debet? A Response from the New Orthodoxy of Debrecen to Hungarian Liberal Theology, In: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*. 26. 1–19.

Hisszük, hogy a Jézus Krisztusban való hit-élesztésére, folyvást élőbbé és hathatósabbá tevésére, általa a Jézus Krisztussal szellemi közösségben élhetés, erkölcsi teljes átalakulás eszközölésére, az *Isten igéinek* prédikálása és a Jézus Krisztus által szerzett *sákramentumoknak*, a keresztségnek és úrvacsorájának kiszolgáltatása üdvös és szükséges.⁶³

A *Debreceni Hitvallás* központi tételeiben szereplő krisztológiai állítások a következők: (1) Jézus Krisztus a Fiú, az élet és világosság fejedelme, (2) aki a bűneik által magukat istentől elszakasztott, isteni büntetés alá esett embereket megváltotta. (3) Majd a megváltás, kiengesztelés gondolatait kifejti, rámutatva, hogy Krisztus kereszthalála a bűnös embereket az Istenhez visszavezette, számukra Isten atyai szeretetét, bűnbocsánatát és örök boldog élettel megajándékozó kegyelmét megszerezte, biztosította mindazoknak, kik ő hozzá élő hittel ragaszkodnak, vele szellemi közösségbe élni törekcszenek. Most nézzük meg tételről tételre, hogy a debreceni új ortodoxia hitvallásának minden egyes *articulusa* egy-egy igen meredek, sértő vagy szarkasztikus, a hit szentségét semmibe vevő radikális liberális tévtanításra adott válaszként jelent meg.

A Fiú mint Isten. A *Debreceni Hitvallás* kijelenti, hogy a Fiú, azaz Krisztus Isten. Hogy miért is volt szükség ennek a megvallására, azt mindjárt látni fogjuk. A liberális teológia teljesen elvetette Krisztus istenségét, a Szentháromságtant, és ebből fakadóan a hagyományos krisztológiát is. A liberális Protestáns Egylet választmányának tagjaként a református Szeremlei Samu kijelentette, hogy „az egyházi háromsági hitnézetet sem Jézus Krisztus, sem az új testamentumi írók nem tanították”.⁶⁴ Ahogy a keresztyénség alkalmazkodott az akkori korszellemhez, úgy kellene alkalmazkodni a „mai világnak”, mert jobban megnyerhető Krisztusnak úgy, ha Ő, mint ember állíttatik elébe.⁶⁵ Szeremlei Samu, mint liberális teológus, kifejtette: „Jézus istenfiúsága eszerint azt a tökéletes tudatot jelenti, hogy benne és általa isten működik. E gyönyörű eszmét, melyet ő keletiesen személyesítő modorban annyiszor kifejezett, s mely természetesen ethikai jellegű volt, a későbbiek a legvastagabb physikai és metaphysikai értelemben vették.”⁶⁶

⁶³ TÓTH – MENYHÁRT – TÓTH – BALOGH (1875), II., In: *EPL.* 1, 2. 13–15.

⁶⁴ SZEREMLEI Samu (1870): A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma, In: *PTSZ.* 2, 1. 1–10.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ I. m. 6–7.

A svájci Alexander Schweizer *Christliche Glaubenslehre*⁶⁷ című munkájának első kötete alapján amellel érvel, hogy az első egyházatyák legtekintélyesebb része Jézust még alárendeli az Atyának. Csak a császári tekintély miatt sikerült megszilárdítani a niceai zsinaton a Fiú istenségét és az Atyával való egyenlőségét. Hepe *Die Dogmatik des deutsche Protestantismus im 16 Jahrhundert*⁶⁸ című munkáját követve arra a következtetésre jut, hogy a reformátorok, mint például Luther és Melancton, „az ökonomiai nem pedig az ontológiai háromság mellett álltak”.⁶⁹ Végül Baur dogmatörténeti munkájából veszi érveit, mely szerint a Szentháromság-dogma „szűkkeblű és korlátolt eszű kezelésben részesült” a 17. századi lutheránus teológusoknál.⁷⁰ A Baur-féle dogmatörténet harmadik kiadása bemutatja, hogy Németországban 1867-re már milyen irányzatok jelentkeztek az arianizmushoz közeli nézetekkel kezdve a szabellianizmuson⁷¹ át a racionalizmusig.⁷² Kovács Ödön *Jézus személyének jelentősége* című előadása⁷³ is mutatja, hogy a liberálisok egy eszmei és eszményi, szellemiségében kifogástalan, metafizikai alapon elintellektualizált Krisztust és keresztyéniséget képzeltek el. A liberális teológiát bírálva, a püspök teológus Hegedűs Lóránt ezt írta Kovács Ödönről: „Hiányzik itt, a tudománynak Krisztus személyes megváltó hatalmát illetően tett felesleges engedmény következtében is, a keresztyéniség leglelke: a bűnből való megváltás személyes átélésének realitása. Ebben a vonatkozásban is korának hű kifejezője ő.”⁷⁴

Kovács krisztológiáját tekintve azt látjuk, hogy a Jézusról kialakult hitet, miszerint ő Isten Fia, csak emberi kitalációnak tartja. A mellette szóló bizonyítékokat formatörténeti

⁶⁷ SCHWEIZER, Alexander (1863): *Die Christliche Glaubenslehre nach Protestantische Grundsätzen*. Leipzig.

⁶⁸ HEPPE, Heinrich Ludwig Julius (1857): *Die Dogmatik die deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert*, vol. 3. Gotha. 283.

⁶⁹ SZEREMLEI (1870), 1–10. Az oikonomiai szentháromságtan utolsó képviselője Ankürai Markellosz IV. századi tanító volt. Tanítványa, Phóteinosz, talán még állított valami hasonlót, de azzal véget is ért ez az értelmezési vonal.

⁷⁰ I. m. 7.

⁷¹ PÁSZTORI-KUPÁN István (2010): *Mindnyájan egybehangozóan tanítjuk. Az ógyház dogmatörténete 381-től 451-ig*. Kolozsvár. 2, 3, 60–61.

⁷² BAUR, F. C. (1867): *Lehrbuch der Christliche Dogmengeschichte*. Leipzig.

⁷³ KOVÁCS Ödön (1872): *Jézus személyének jelentősége a mai keresztyén vallásos tudatban*, In: *Egyházi Reform* 2. 1. 1–12.

⁷⁴ HEGEDŰS Lóránt (2005): *Újkantiánus és értékteológia*. Hága. 13.

és történetkritikai módszerekkel kérdőjelezi meg, illetve Jézus szavait átértelmezi. Érdekes, hogy bár maga nem fogadja el a racionalizmusnak a mindenekfelett való észbe vetett hitét, mégis saját érvei alátámasztása érdekében a tudományosság jelszavával annak módszereihez folyamodik.

Ezekkel a súlyos támadásokkal szemben fogalmazta meg a debreceni új ortodoxia saját állásfoglalását: „hiszünk a *Fiúba*, az élet és világosság fejedelmébe”. A Révész–Balogh féle debreceni új ortodoxia teljes erejéből a hazai liberalizmus ellen fordult. Talán Ballagi Mór, a szellemi irányzat atyja kapta a legtöbb kritikát. Ő töretlenül megmaradt szélsőséges teológiai álláspontjánál, sőt a debreceniek szerint el is jutott arra a teológiai vélekedésre, amikor a hitvalló teológusoknak kényszeredetten, de ki kellett mondaniuk, hogy a pesti teológiai tanár egyszerűen eretnokséget tanít. Nyíltan tagadta Jézus Krisztus istenségét. Balogh Ferenc szerint ez valóban olyan „sarkdogma”, melynek megtámadása az egyháztörténelemben „mindig roppan[t] conflagratiót, vihart, rettegést idézett elő, elég legyen Áriusra mutatni s a nyomán kelt rettenetes rázkódásokra”.⁷⁵ Nem is marad adós a debreceni ortodoxia. Ballagit a tévántatók sorába helyezi, amely az ebionitizmustól egészen a „strausziánizmusig” terjed, akik megkísérelték elferdíteni a szentírás valódi értelmét.⁷⁶ A liberális teológusok sosem tagadták Isten létét, hanem Jézus istenségét vitatták. Erre a tényre az ortodoxiának is oda kellett figyelnie.

Bár az eddigi kutatások sehol se találtak arra adatot, hogy Menyhárt János vagy Balogh Ferenc a Kátéra támaszkodott volna, a hitvallás megszövegezésekor mégis az egyház hitvallási iratával összhangban rendkívül fontosnak tartották Krisztus istenségének a védelmét. Nézzük meg, mit is tanít erről a Káté. A 33 kérdés–felelet leszögezi:

„*Krisztus Istennek amaz örök, természet szerinti Fia*” (HK. 33). A káté itt nem taglalja az istenfiúságot, mint az egyszülöttét, az elsőszülöttét, hanem inkább az Atya és Fiú, illetve az Atya és gyermekei kapcsolatrendszernek a mélységeit fürkészi. Hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztus *természet szerint*, a Krisztus-követők, a keresztyének pedig *kegyelemből* fogadtattak Isten gyermekévé. Fekete Károly magyarázata megjegyzi: „Az egyszülött Fiú közvetlen kapcsolatban áll Istennel, közöttük az isteni természet osztatlan, lényeg szerinti azonosság van”.⁷⁷ Török István *Dogmatikájában* kiemeli, hogy az egyházatyák „nemcsak fizikai értelemben vették a természet szót, de a fizikai-testi értelmén túl valami

⁷⁵ BALOGH Ferenc (1875c): Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére I., In: *EPL.* 1, 11. 93–96.

⁷⁶ BALOGH Ferenc (1875d): Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére II., In: *EPL.* 1, 15. 133–138.

⁷⁷ FEKETE (2013), 155.

többet is, valami szellemit is értettek a természetén, azt, amit mi lényeknek nevezünk, *s éppen ezen a többleten van a hangsúly* [a szerző kiemelése].⁷⁸ Nos, a liberális teológia éppen ezt tagadta.

A *Debreceni Hitvallás* Krisztus személye után csak egy fenségjelzőt emel ki. Jézus Krisztus Úr, pontosabban szólva „fejedelem”. Erre a HK krisztológiai részében nem találunk utalást, azonban a debreceni új ortodoxia hitvallásának a megszövegezői érdekes módon egészen a patrisztikus korig nyúlnak vissza, amikor a Hitvallás központi részében olvassuk: „hiszünk a Fiúba, az élet és világosság fejedelmébe”. Itt a *Niceai Hitvallás* egyik vonatkozó szakaszának szófordulatát láthatjuk. „És egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten Fiában, aki az Atyától nemzetett Egyszülött, vagyis az Atya lényegéből való, Isten az Istenből, világosság a világosságból, igaz Isten az igaz Istenből, nemzetett, nem teremtetett, egylényegű az Atyával, aki által minden lett a mennyben és a földön egyaránt.”⁷⁹

Krisztus, mint fejedelem, azaz Úr jelenik meg.⁸⁰ A hitvallás megszövegezői ezzel arra kívántak rámutatni, hogy Krisztus uralkodik mindennek felett, és a hívő ember élete is az Ő uralma alatt áll. A *Debreceni Hitvallás* valamint a *Heidelbergi Káté* se megy olyan mélységben bele az Atya és a Fiú lényegi azonosságának kérdésébe. Mindkét későbbi hitvallási irat egyházi és társadalmi kontextusában más krisztológiai kérdések váltak hangsúlyossá. Ezek pedig igazán az emberről vallott hitvallási nézetek tükrében válnak igazán fontossá és érthetővé. Nemcsak az a kijelentés igaz: „mondd meg nekem, hogy kinek tartod Krisztust, és megmondom ki vagy”, hanem hogy kinek, milyen állapotúnak tartod az embert. A liberális teológia emberről szóló tanítása szöges ellentétben állt a hitvallások hitével szemben, amit a keresztyén ember a Kijelentésből megismerhet.

A meghatározó ortodox hitvallási bizonyágtételek. A bűnös megváltásra szoruló ember *versus* jó ember – az eredendő bűn – antropológia

A liberális teológia állítja, hogy az emberben eleve, természetszerűleg ott van az istenség, a szellemi valóság. Innen már csak egy lépés választja el a liberális teológiát, hogy kinyilvánítsa: az isteni, amely az emberben lakozik, egyenlő az Abszolút Szellemmel. Nem

⁷⁸ TÖRÖK István (1985): *Dogmatika*. Amsterdam.

⁷⁹ PÁSZTORI-KUPÁN (2010), 86–87.

⁸⁰ BARTH, Karl (1963): Bevezetés a *Heidelbergi Káté*hoz, In: *Református Szemle*. 56, 3–4. 307.

meglepő, hogyha az emberről szóló dogmatikai tanítását pozitív megközelítés jellemzi. Az eredendő bűn helyett az emberben lévő isteni természetet hangsúlyozza, amely istenkeresésre indítja az embert: „Mert ha az ember Isten gyermeke, úgy az istennel való rokonság lényegében fekszik, maga is isteni természetű s rendeltetése az istenhez való hasonlóságra egyszersmind saját tulajdon lényegének tehetéke; az erre való törekvés kötelessége nem egyéb, mint azon törvény, mely már épen magában ezen tehetékben megvan.”⁸¹ Ezen felfogás szerint tehát az emberre jellemző istenképűség annyira lényegének részét képezi, hogy önmagában is képes istenkeresésre és az igazsághoz való eljutásra. Emiatt van az, hogy a keresztyén hitre sem úgy tekint, mint amely Isten kijelentésére épülne, hanem „csupán” a legfejlettebb vallásalaknak tartja. Sokan azonban nem elégednek meg azzal, hogy az emberben lévő istenit hangsúlyozzák, hanem az emberről szóló teológiai tanítás másik aspektusát is bonckés alá veszik, és tagadják az eredendő bűnt.⁸² Az *Egyházi Reform* írója elmondja, melyek a modern „korszellellemmel” össze nem egyeztethető dogmák, hitcikkelyek, mint például: „az eredendő bűn, vagyis a teljes megromlottóság tana, az elégtétel tana, vagyis hogy Isten csak úgy tudja megbocsátani a bűnt, ha bűneinkért egy isteni lény szenved kielégítő büntetést”.⁸³

Hogy mennyire át kívánja írni a modern teológia a hitvallásokat, az alapvető keresztyén dogmákat, azt jól szemlélteti Simén nyilatkozata: „az eredendő bűn dogmája a bibliai helyek téves értelmezéséből származik”.⁸⁴ A korszellem teológiája itt már *explicite* kimondta véleményét, miszerint az ortodox hitrendszer „alapjában és részleteiben lényegileg összeférhetetlen” az újkori tudományossággal.⁸⁵ Simén az embert alapvetően jónak tartja. Ebből a kiindulási pontból szemléli az önismeretet, önbizalmat és önbecsülést, amely szemben áll az „ortodox dogmával”, hogy „születésétől fogva minden ember elvetemült gonosz, az ördög fajzata”.⁸⁶ Ezzel kardinálisan szembefordul az új ortodoxia hitvallása, a *Debreceni Hitvallás* szövege, és ezt mondja az ember Krisztusban való megváltásáról:

⁸¹ KOVÁCS Ödön (1873): Jézus mennyország hirdetése, In: *Egyházi Reform*. 3, 2. 40–46.

⁸² SIMÉN Domokos (1871a): A keresztyén vallás, mint ahogy az Krisztus prédikálta, In: *Egyházi Reform*. 1, 5. 137–145.

⁸³ ZSIGMOND Sándor (1875): „Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról II.”, *MPEIFő* 6. 3, 117–142.

⁸⁴ SIMÉN (1872), 90.

⁸⁵ NAGY Gusztáv (1872): A vallásreform és a magyarországi protestáns egyet, In: *MPEIFő*. 3, 5–6. 190–228.

⁸⁶ SIMÉN (1872), 93.

Jézus „a bűneik által magukat Istentől elszakasztott, isteni büntetés alá esett embereket megváltván, az Istenhez visszavezette.” A *Heidelbergi Kátéval* összhangban a *Debreceni Hitvalló Nyilatkozat* is aláhúzza az ember eredendő bűnösségét, azt hogy örök kárhozatra méltó és megváltásra szorul.

Siménnel, Ballagival, Kovács Ödönnel és más liberális teológusokkal szemben a konfesszióhoz ragaszkodó teológusok vallják az ember esendőségét, hogy „mi is bűnösök vagyunk” és a Szentírás tanúsága szerint az embernek nincs Isten előtt igazsága.⁸⁷ A „rossznak a gyökere” kimagyarázhatatlan, és bennünk van.⁸⁸ Ha ezt a tant nem fogadjuk el, akkor értelmetlenné válik a váltságról, engesztelődésről, újjászületésről szóló bibliai tanítás.⁸⁹ Az ember eredendő bűnösségéről szóló tanítás sarokdogma. Voltak, akik még ezt is elfogadták, hogy van eredendő bűn, de hangsúlyozták, hogy az ember önerejéből képes kivívni a bűn feletti győzelmet. Kálmán Lajos rámutat, hogy még az is tévtanítás, ha bár valaki vallja az eredendő bűnt, de nem Isten Krisztusban megjelent kegyelmének tulajdonítja az üdvösséget, hanem magát az embert teszi meg a megváltás eszközének.⁹⁰ A Szentírás és a hitvallások az ember teljes romlottságát hangsúlyozzák, aki semmit se tehet önmagáért. Erre gondolva a debreceni teológusok hitvallása kiemeli, hogy Isten „elnéző kegyelmére van szüksége az embernek”.⁹¹ A kegyelem mindenkinek fel van ajánlva Jézus Krisztusban. Ha az egyén elfogadja és „sietve megragadja az ajánlkozó egyetlen mentő horgonyt”, akkor hálára lobban a szíve Krisztus iránt. Ez az alapja a „valódi vallásos erkölcsi életnek”.⁹² Nem az emberi érdem, nem az emberi törekvés, hanem Isten kegyelme az alapja a helyes vallás erkölcsi életnek, mely terminust mindkét teológiai irányzat használta, de másként magyarázta.

A *Debreceni Hitvallás* kizárja az ember önerőből történő megváltását; hasonlóan a *Heidelbergi Káté* hitvallása is (HK 13 és következő részek). A HK antropológiai és szótériológiai szakaszai, az „ember megváltásáról szóló rész, nagyon szépen és szabatosan és világosan kifejti, hogy sem a szentek, sem az angyalok, sem valamely más teremtmény” (HK 14 15) nem képes megváltani az embert. A Káté logikus érvelése közvetett módon rácsodálkoztatja az embert a megváltó milyenségére úgy, hogy az megrémül, megbánja

⁸⁷ TÓFALVI Mihály (HEISZLER József) (1875): Bűnösség és váltság, In: *EPL.* 1, 7. 63–64.

⁸⁸ I. m. 63.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ KÁLMÁN Lajos (1875): Észrevételek Kisantal Sámuel hitvallására II., In: *EPL.* 1, 33. 293–294.

⁹¹ TÓTH – MENYHÁRT – TÓTH – BALOGH (1875), II., In: *EPL.* 2. 13–15.

⁹² I. m. 15.

a bűneit, kegyelemért esedezik, és vágyakozik arra, hogy végre megtalálhassa az a valaki, aki megváltja a bűnös embert. A HK a végletekig fokozza az ember kíváncsiságát – először is rákérdez, *milyen is az a megváltó* (HK 15), mely után egy-egy kérdésben kifejti, hogy miért kell annak „valóságos embernek (HK16) és valóságos istennek (HK17) lennie. Csak ezután *nevezi meg* annak személyét (HK 18 és 19). Emiatt a Jézus Krisztus nevével való találkozás, vagyis annak hitben való felismerése, hogy van megváltó, sőt Ő a megváltó, valóságos katartikus eseményként hat. A Szentlélek megvilágosító munkája sorát a bűneit felismerő és megvalló ember így megnyugszik, és örök vigasztalást talál.

Kiengesztelődés, megváltás és a liberális szótériológia versus a hitvallások üdvösségről szóló tanítása

A liberális teológiai üdvösségeszménye is dogma volt. Bár ők ezt nem szerették így megfogalmazni, használni, de ettől függetlenül az ő állításaik is tételezettek voltak. A magyarországi modern, liberálisnak nevezett teológia, akárcsak az ókori vagy éppen középkori tévtanítások, tagadta az ember eredendő bűnösségét, és ebből következően elvetette a számára értelmetlenné vált megváltásról szóló bibliai tanítást. Jellemző felfogását jól tükrözik a következő sorok: „A régi hittételek szerint a Biblia azt tanítja, hogy a föld démonok és ördögök hazája volt; Isten egy egész nemet bűnösnek teremtett, hogy aztán önkényesen és csudaszerűleg létrehozott egy lényt, a ki az ő hibáját részben jóvá tegye s az emberiség egy részét saját vérével megvásárolja.”⁹³ Az ilyen felfogásból – nem meglepően – fakad, hogy ez a szemlélet tagadja azt az alapvető hittételt is, miszerint Krisztus engesztelő halálára a minden egyes emberre kiterjedő eredendő bűn miatt volt szükség. Ezt a hittételt a liberálisok egyáltalán nem tudták elfogadni.⁹⁴ A megváltás nem történhetett meg, mert hogyan is lehetséges összeegyeztetni az istenséget és azt, hogy az „isten gyarló emberi állapotba” süllyedjen.⁹⁵ A liberális teológia útját jelzi ez is, hiszen itt is visszacseng azon ógyházi tanítás, amely nem tudja elfogadni az inkarnáció tényét.

⁹³ SIMÉN (1872), 102.

⁹⁴ Meglepő, hogy nem azt mondja, hogy Isten az embert jónak és a maga hasonlatosságára és képére teremtette. Mintha nem ismerné a saját – ha református volt – hitvallását, hogy az ember időbelileg később esett bűnbe.

⁹⁵ SIMÉN (1872), 103.

Az emberközponitú, immanens valóságot kiindulásként használó liberális világkép, mint láttuk, képtelen értelmezni az ember bűnösségét. Az embert, a Biblia tanításával szemben, alapvetően jónak tartja. Nem kíván tudni arról, hogy bár Isten az embert jónak, a maga képére és hasonlatosságára teremtette, de a bűnesetben elbukott első emberpár révén mindannyian bűnben, azaz bűnösen születünk a világra. Ez az a teológiai alaptétel, amelyre az inkarnáció, a megváltás, a feltámadás reménysége és a Krisztussal való végső egyesülés felfűzhető. A liberális teológia alapvetően tagadta az ember eredendő bűnösségét. Az ókori pelagianizmus sajátosan szélsőséges formája köszön itt vissza a modern 19. századi gondolkozásban. Az önmagát jónak tartó ember hisz az önmegváltásban.

A liberális teológia emberről szóló tanításában a transzcendens és immanens azonosítását látjuk: itt azonban éppen ennek ellenkezőjét észrevételezhetjük. Simén teológiai törekvése jelen esetben arra irányul, hogy teljességgel szétválassa az istenit az emberitől, mert nem tudja elfogadni az inkarnáció tényét.⁹⁶ Jézus halála, a modern teológia szerint, emberi, immanens szükség volt. A célhoz, a legfenségesebb örömek hazájába a legnehezebb szenvedéseken keresztül vezet csak az út, s Jézus nem szabadulhat ettől az úttól.⁹⁷ Halála valójában „az önfeláldozó szeretetnek legdicsebb bizonyosága”.⁹⁸ A klasszikus váltságban Krisztus halála a bűnösöket megváltó engesztelő áldozat, azonban a liberális teológiában az Igaz halálában a gonoszok bűnének tetőpontja s egyszersmind azok kiengesztelődése ábrázolódik.

Az új ortodoxia hitvallása vallja, hogy az ember megváltásra szorul. Kiemeli, hogy a bűnbánó embernek Isten atyai szeretetét, bűnbocsánattal és örök boldog élettel megajándékozó kegyelmét megszerezve, biztosította mindazoknak, akik benne hisznek. A hazai, Krisztus-hitet elvető liberális teológia az önmegváltás elvét néha nyíltan, máskor pedig implicit módon fogalmazza meg: sokszor „az öngazítás elméletével szemben a lelkiismeret tagadása. Arra számít, hogy ez az életnek egy részét feledje el, és csak arra emlékezzék vissza, ami megnyugtató. Ellenben azt, ami vádol, vesse ki magából, törölje el a fekete írást.”⁹⁹ A debreceni új ortodoxiához csatlakozott sárospataki tanár, Heiszler József a fenti megközelítési módot lehetetlennek tartja. Némi iróniával erről így ír: „Nagyon boldognak

⁹⁶ N. S. (1876): Jézus eredete, In: *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1, 29. 451–458.

⁹⁷ PETI József (1862): Vezéreszmék Jézus halálának jelentőségéről, In: *Sárospataki Füzetek*. 6. 393–399.

⁹⁸ I. m. 395.

⁹⁹ HEISZLER József (1875b): Az önmegigazítás modern pelagianismusa és az alaptalanok II., In: *EPL*. 1. 253–255.

tartjuk azon kiváltságos halandókat, akik képesek magokat megigazítani saját erejükből, s erkölcsi fényképekké alakulnak át, de nagy szerencsétlenségnek tartjuk az önámítást, a lelkiismeretnek redukálását oda, hogy csak az élet megnyugtató pontjaira emlékezzék vissza, s legyen az emberkirály udvari Thersitése.”¹⁰⁰

A debreceni *teológiai* tanárok 1874 novemberében megfogalmazott állásfoglalása, a *Debreceni Hitvallás*, a liberálisokhoz hasonlóan fontosnak tartja a valódi erkölcsi élet folytatását, de ezt kiegészíti a Krisztus váltságművéről szóló hitvallásával, amely arra nézve történt, hogy „készítsen magának kiváltképpen való népet, jó cselekedetre igyekezőt”.¹⁰¹ Bár mindkét irányzat fontosnak tartja az erkölcsös életet, annak elérését másban látja. A keresztyén hitvallás Jézus Krisztus érettünk vállalt szenvedéseiről, érettünk adott megváltómunkájáról beszél, nem pedig a jónak tartott ember önmegigazításáról. Balogh Ferenc a Hittanszaki Önképző Társulat előtt 1871-ben keresztyén alapigazságként mutatja be a diákoknak, hogy „a Jézusba mint *megváltóba való hit*” a keresztyén lét alapja. Ezek után alapos dogmatikai érveléssel, a kátémagyarázathoz hasonlóan leírja, kinek is tartja ő ezt a megváltót: „Neki teljhatalom adatott mennyen és földön; ő mindenkor velünk van (Mát. 28, 18. 20.); – van hatalma bünt bocsátani (Márk. 2, 10); – ő hit által életet ad (Luk. 8, 48, 50); őt még földön létében *imádá* a vakon született (Ján. 9. 38); – Mielőtt Ábrahám volt, ő már létezett (Ján. 9. 58); benne nem hinni bűn (Ján. 16.9): – ő Istentől jött (Ján. 16, 27); – Istentől származott (Ján. 8.47).”¹⁰² Ha valaki megtagadja „ily felséges hatalmú személynek lenni Jézust, az nem áll az evangélium talaján”, hangzik el a metsző kritika a liberálisok felé.¹⁰³ Krisztus váltságának műve alap, illetve sarokhittétel a debreceni ortodoxia számára. Az evangélium „kivétel nélkül minden embert felhív a megtérésre”, mert minden ember bűnös, és erről a „tényről” tesz bizonyosságot a szentírás is.¹⁰⁴

Végül, zárásként nézzük meg, mit is tanít a *Heidelbergi Káté* a kiengesztelésről, milyen krisztológia és antropológia látható ott e tekintetben. A HK 56. kérdése ezt a kérdést teszi fel: „Mit hiszel a bűnök bocsánatáról?” Válaszként pedig ezt találhatjuk rá: „Hiszem, hogy Isten Krisztus elégtételéért minden bűnömről és bűnös természetemről, amellyel egész életemben harcolnom kell, soha többé meg nem emlékezik, hanem kegyelméből,

¹⁰⁰ I. m. 253.

¹⁰¹ TÓTH – MENYHÁRT – TÓTH – BALOGH (1875), I., In: *EPL.* 1. 3–5.

¹⁰² BALOGH Ferenc (1887): Beszéd melylyel a debreceni ref. kollégiumbeli hittanszaki önképző társulat 3-dik évfolyama megnyitott 1871. október 24-én, In: *MPEIFő.* 2, 1–2. 34–44.

¹⁰³ I. m. 42.

¹⁰⁴ TÓFALVI (1875), 63–64.

Krisztus igazságával megajándékoz, hogy soha többé kárhozatra ne jussak”. Fekete Károly magyarázata nagyon találóan megvilágítja azt, amit a liberálisok akkor és ma is tagadnak: „Krisztus elégtétele olyan fordulatot hozott Isten megbocsátó szeretetében, hogy a Káté külön kihangsúlyozza: Isten »nem emlékezik meg sem (szerzett) bűneimről, sem bűnös természetemről«, azaz az *eredendő bűnömről* [a szerző kiemelése]”.¹⁰⁵ A *Debreceni Hitvallás* pedig a bűnbocsánatból kiábrázolódó egyház képét fogalmazza meg: „kik ő hozzá élő hittel ragaszkodnak, vele szellemi közösségbe élni törekszenek”. Megigazulni csakis hit által lehet. De miből, mitől? Bűneinktől. Ezt bontja ki rendkívül szépen a Káté antropológiát és ekkleziológiát összekapcsoló 60. kérdés–felelete: „Mi módon igazulsz meg Isten előtt?” „Egyedül a Jézus Krisztusban való igaz hit által.

Bár lelkiismeretem vádol, hogy Isten parancsolatai ellen súlyosan vétkeztem, azokból soha egyet sem tartottam meg, és még mindig hajlamos vagyok minden rosszra, Isten az ő ingyen kegyelméből, minden érdemem nélkül, nekem ajándékozta és tulajdonítja Krisztus tökéletes elégtételét, igazságosságát és szentségét. Ezért én úgy állhatok Isten elé, mintha soha semmi bűnt nem követtem volna el, és semmi bűnöm nem lett volna, és mintha én tanúsítottam volna azt az engedelmességet is, amelyet Krisztus érettem tanúsított, de csak akkor, ha Krisztus jótéteményeit hívő szívvel elfogadom.” Krisztus egyházát pedig a Szentlélek hozza létre a bűnös de megváltott emberek közösségéből. A liberális egyház jó emberekből áll. A valódi egyház pedig olyan emberekből, akik elfogadják, amit a *Debreceni Hitvallás* (1875) így ír: „hiszünk a *Szentlélekbe*, a Jézus Krisztusban váltságot és kegyelmet nyert szentek egyesülésének létrehozójába, folyvást elősegítőjébe, erősítőjébe”. Ide kapcsolódik a *Heidelbergi Káté* vonatkozó tanítása: Ez az igazi ekkleziológiai tanítás. A Krisztusba vetett hit közösséget hoz létre, amely az első egyház megalakulásához vezetett. HK. 54. „Mit hiszel a közönséges keresztyén anyaszentegyházból”. Az erre adott válasz nagyon markánsan rámutat, hogy a Szentháromság Istenben a Fiú és a Szentlélek Isten munkálkodása mennyire szorosan összetartozik. A liberális vallástudományi antropológia és vallásbölcselet és a hitvallásos teológia közti markáns különbséget nagyon jól összefoglalja Ravasz László Kis dogmatikája, aki valójában velős munkájában a kátét magyarázza a hétköznapi ember számára: „milyen nyomorulttá válnék a keresztyénség, ha elvetnénk a Szentháromság tanítását. Azonnal kiesnék Krisztus istensége, vele az incarnatio, az engesztelő halála, a feltámadás és mennybemenetel.”¹⁰⁶ Majd keményen

¹⁰⁵ FEKETE (2013), 242.

¹⁰⁶ RAVASZ László (1996): *Kis dogmatika*. Budapest. 16.

kritizálva a liberális teológiát – ahová azért korábban ő is tartozott –,¹⁰⁷ így folytatja: „Jézus egy nagyon rokonszenves, nem nagyon művelt keleti vándortanítónak válnék, aki hirdette azt, amit a zsidóságtól készen kapott, s annak a csalódásnak esett áldozatul, hogy ő a megígért Messiás. Halála fájdalmas, nemes, mint Szókratészé, de sem több, sem kevesebb”.¹⁰⁸ A keresztyénségből kicsik a bűn és a kegyelem sarkigazsága, s helyére a jó nevelés gondolata kerül? Megmarad a szeretet és jóakarát nagy igazsága, de ezért *nem kell keresztyénnek lenni, ez megtalálható a zsidóságban, a buddhizmusban, Platónnál és a sztoikusoknál is*.¹⁰⁹ Ravasz idézi Keckermant: „Deus um deum esse non pose, nisi tres habeat distinctos existendi modos, sive personas. Isten nem isten, hanem háromszemélyű. Ez a felfogás megszünteti a keresztyénség abszolútságát, és relatív jelenséggé teszi, és úgy illeszti be az egyetemes vallástörténet együttesébe.”¹¹⁰

Felhasznált irodalom

- BALLAGI Mór (1863): *Tájékozás a theológia mezején. A protestantismus harca az ultramontanismus ellen.* Pest.
- (1871a): Az egyházi reform alapeszméje, In: *PEIL.* 14, 10. 289–297.
- (1871b): Védekezésül, In: *PEIL.* 14. 3. 65–73.
- (1875): Nyílt levél az „Evang. prot. lap” szerkesztőjéhez I., In: *PEIL.* 18, 5. 129–138.
- (1876): Védekezésül, de nem alkudozásul, In: *PEIL.* 18, 25. 785–792.
- BALOGH Ferenc (1866a): *Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferencz tanároknak az 1866 évi november 6. a főtanoda imatermében történt ünnepélyes beigtatásuk alkalmával tartattak.* Debrecen.
- (1866b): *Debreceni napló.* Kézirat, 40. 1866 őszutó, 11. vasárnap.
- (1867): *Debreceni napló.* Kézirat, 51. 1867 télutó, 2. szombat.
- (1872a): Beszéd, melylyel a Hittanszaki Önképző Társulat negyedik évfolyama a debreceni ref. kollégiumban megnyitott, In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* [továbbiakban: *MPEIFő*]. 3. 490–502.
- (1872b): *Debreceni Napló.* IV. fols. 336–337 (1872. március 7, csütörtök), DE kézirtár, Ms.28/4.

¹⁰⁷ KULCSÁR Árpád (2021): An Encounter and Its Impact: The Visit of John R. Mott in Cluj-Napoca/Kolozsvár and His Impression upon László Ravasz, In: *Perichoresis.* 19, 1. 75–90.

¹⁰⁸ RAVASZ (1996), 16.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

- (1875a): Az olvasóhoz, In: *EPL.* 1, 1. 1–2.
- (1875b): Irányelveink I., In: *EPL.* 1, 3. 23–24.
- (1875c): Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére I., In: *EPL.* 1, 11. 93–96.
- (1875d): Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére II., In: *EPL.* 1, 15. 133–138.
- (1877): *Tájékoztató pontok a theologia terén a magyar protestáns modernizmus és baladó orthodoxia szembeállítására.* Debrecen. Különlenyomat az *Evangeliumi Protestáns Lapból.*
- (1887): Beszéd melylyel a debreceni ref. kollégiumbeli hittanszaki önképző társulat 3-dik évfolyama megnyitotta 1871. október 24-én, In: *MPEIFő.* 2, 1–2. 34–44.
- (1894): *Dogmatörténelmi mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században.* Debrecen.
- (é. n./a): *Hitnézetek történelme kézirat gyanánt főleg Hagenbach nyomán.* Debrecen. Kézirat. TREK. Kézirattár. 2–7872.
- (é. n./b): *Mária mennybemenetele.* Dogmatörténelmi tanulmány, kézirat. TREK. Kézirattár. R2461.
- BARTH, Karl (1963): Bevezetés a *Heidelbergi Kátához*, In: *Református Szemle.* 56, 3–4. 307.
- (1972): *Protestant Theology in the Nineteenth Century. Its Background and History.* London.
- (2014): *A keresztyén tanítás a Heidelbergi Káté alapján.* Budapest.
- BAUR, F. C. (1867): *Lehrbuch der Christliche Dogmengeschichte.* Leipzig.
- BODNÁR Lajos (2021): Kovács Albert szabadelvűségének forrásai, In: *Református Szemle.* 114, 1. 89–107.
- BUCSAY Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon.* Budapest.
- Debreceni Hitvallás* (1875. január 1.), 5.
- Debreceni Hitvallás* (1875. január 14.), 3–4.
- Debreceni Hitvallás* (1875. január 15.), 13–14.
- Debreceni Hitvallás* (1875. január 8.), 15.
- Debreceni Hitvallás* (1875. január 8.), 13.
- FEKETE Károly (2013): *A Heidelbergi Káté magyarázata.* Budapest.
- FÜSTI-MOLNÁR Szilveszter, (2008): *Ecclesia sine Macula et Ruga: Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary Especially after 1989/90.* Sárospatak.
- FRECSKA Lajos (1872): A magyarországi protestáns egyet, In: *MPEIFő.* 3, 5–6. 229.
- HAJNAL Ábel (1875): Absque ira et odia, In: *EPL.* 1, 23(1875. június 4.). 200–204.
- HEGEDŰS Lóránt (2005): *Újkantánu és értékteológia.* Hága.
- Heisler József (1875a): Az önmegigazítás modern pelagianismusa és az alaptalanok I., In: *EPL.* 1, 27. 241–243.
- (1875b): Az önmegigazítás modern pelagianismusa és az alaptalanok II., In: *EPL.* 1. 253–255.
- HEPPE, Heinrich Ludwig Julius (1857): *Die Dogmatik die deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert.* Gotha.

- HETESSY Viktor (1885): Vallástalan-e a mai kor, In: *PEIL*. 28, 1. 11–15.
- Horváth Levente (2021): The Ambiguous Beginnings of the Modern Mission Movements in the Reformed Church of Transylvania between 1895 and 1918, In: *Perichoresis*. 19, 1. 3–16.
- KÁLMÁN Lajos (1875): Észrevételek Kisantal Sámuel hitvallására II., In: *EPL*. 1, 33. 293–294.
- Kocsi Sándor (1871): Alapszabályjavaslat, In: *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve*. Budapest.
- KOVÁCS Ábrahám (2010): *Hitvédelem és Egyháziasság*. Budapest.
- (2018): The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pflleiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács, In: *Numen – International Review for the History of Religions*. 65, 2–3. 232–255.
- (2019): Dogma and Creed: ecclesia semper reformari or transformari debet? A Response from the New Orthodoxy of Debrecen to Hungarian Liberal Theology, In: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*. 26. 1–19.
- (2021): A brit evangélikalizmus hatása a mai magyar protestantizmus hitvallására és kegyességére, In: *Lelkipásztor*. 96, 8–9. 286 kk.
- KOVÁCS Ödön (1872): Jézus személyének jelentősége a mai keresztyén vallásos tudatban, In: *Egyházi Reform*. 2, 1. 1–12.
- (1873): Jézus mennyország hirdetése, In: *Egyházi Reform*. 3, 2. 40–46.
- KULCSÁR Árpád (2021): An Encounter and Its Impact: The Visit of John R. Mott in Cluj-Napoca/Kolozsvár and His Impression upon László Ravasz, In: *Perichoresis*. 19, 1. 75–90.
- LUKÁCS Olga (2012): A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi XIX. századi református gondolkodásra, In: *Partiumi Egyetemi Szemle*. 5–36.
- MÁRKUS Jenő (2005): *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Budapest.
- N. S. (1876): Jézus eredete, In: *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1, 29. 451–458.
- NAGY Gusztáv (1872): A vallásreform és a magyarországi protestáns egylet, In: *MPEIFő*. 3, 5–6. 190–228.
- PÁSZTORI-KUPÁN István (2010): *Mindnyájan egybehangozóan tanítjuk. Az ógyház dogmatörténete 381-től 451-ig*. Kolozsvár.
- (2019): *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Kolozsvár.
- PETI József (1859): A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban, In: *Kecskeméti Protestáns Közlöny*. III. 1–33.
- (1862): Vezéreszmék Jézus halálának jelentőségéről, In: *Sárospataki Füzetek*. 6. 393–399.
- PETRÓCZINÉ PETROV Anita (2016): A hitvallások szerepe Eröss Lajos dogmatikájában, In: Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia. MPTK tanulmányok*, vol. 1. Budapest. 213–228.
- RAVASZ László (1996): *Kis dogmatika*. Budapest.

- RÉVÉSZ Imre, ifj. (1926): *Révész Imre élete*. Debrecen.
- Sangdo Choi (2019): Love Your Enemies. Universal Christian Virtues versus Korean Christians' Participation in National Independent Movement under Japanese Colonial Regime, In: Kovács Ábrahám – Jaeshik, Shin (szerk.): *Nationalism, Communism and Christian Identity: Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen – Dél-Korea.
- SCHWEIZER, Alexander (1863): *Die Christliche Glaubenslehre nach Protestantische Grundsätzen*. Leipzig.
- SIMÉN Domokos (1871a): A keresztyén vallás, mint ahogy az Krisztus prédikálta, In: *Egyházi Reform*. 1, 5. 137–145.
- (1871b): A szent háromság és annak története I., In: *PTSZ*. 3, 9. 129–138.
- (1872): A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben, In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestánsok évkönyve*. Budapest, Franklin Nyomda. 79–109.
- SZEREMLEI Samu (1870): A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma, In: *PTSZ*. 2, 1. 1–10.
- SZILÁGYI Ferenc (1864a): Tudományos kutatás a vallásban III, In: *PEIL*. 7, 10. 299–311.
- (1864b): A bibliának egyházbani használata és magyarázata, In: *PEIL*. 7, 6. 161–177.
- TÓFALVI Jónás (1871): Az egyházi reform embereihez, In: *MPEIFő*. 2, 7–8. 377–381.
- TÓFALVI Mihály (HEISZLER József) (1875): Bűnösség és váltság, In: *EPL*. 1, 7. 63–64.
- TÓTH Endre (1965): A *Heidelbergi Káté* a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: *Studia et Acta Ecclesiastica*, vol. 1. Budapest. 261–300.
- TÓTH Sámuel – MENYHÁRT János – TÓTH Mihály – BALOGH Ferenc (1875a): A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., In: *Evangeliumi Protestáns Lap* [továbbiakban *EPL*]. 1, 1. 3–5.
- (1875b): A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II., In: *EPL*. 1, 2. 13–15.
- TÖRÖK István (1985): *Dogmatik*. Amsterdam.
- TUNYOGI Lehel (2016): A besorolhatatlan Kecskeméthy „sor alá hívása”, In: Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia. MPTK tanulmányok*, vol. 1. Budapest. 51–65.
- VANYÓ László (1998): *Bevezetés az ókeresztyén dogmatörténetbe*. Budapest.
- Victor János (2004): A Heidelbergi Káté története. In: A Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás. Budapest.
- ZOVÁNYI Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen.
- ZSIGMOND Sándor (1875): Gondolat-törödékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról II., In: *MPEIFő*. 6, 3. 117–142.